

NEKE PROMJENE U GRADSKIM NASELJIMA ZADARSKE REGIJE U RAZDOBLJU 1857. - 1971 GODINE

DAMIR MAGAŠ
Zadar

UDK: 911.37 (497.18)
Stručni članak

Primljeno: 1980-12-23

Gradska naselja zadarske regije, prvenstveno sam Zadar, u razdoblju između 1857. i 1971. u odnosu na druge gradove Hrvatske, doživjela su izrazite oscilacije u svom razvoju. To je dovelo do dugotrajnog zaostajanja u odnosu na druga hrvatska središta sve do iza II. svjetskog rata. Najnoviji pokazatelji govore, međutim, o izvanredno snažnoj preobrazbi i jačanju gradova zadarske regije u posljednjih dvadesetak godina, što im daje novo značenje među gradovima Hrvatske. Razmatrane promjene, naročito one u strukturi stanovništva te funkcionalnom i gravitacijskom značenju, govore o naglom, ali i vrlo često stihijskom razvoju gradskih naselja, što bi u budućnosti trebalo prevladati i postići da komponente prostornog planiranja nadvladaju u tom razvoju postojeće komponentne stihije. Samo tako, spregom svih pregalaca prostornog planiranja, a to su, osim stručnih službi i radnih organizacija koje se time isključivo bave, i svi građani Zadra, Biograda na moru, Paga i Benkovca kao i svih ostalih naselja regije, omogućit će se njihov nesmetan razvoj, a time i brži napredak cijele zadarske regije.

1. Uvod

Prostor zadarske regije¹ obilježen je poput ostalih u primorju Hrvatske, izrazito dugom tradicijom gradskih naselja koja karakteriziraju brojni usponi i padovi tijekom historijskih epoha. Od samog početka nastanka gradova u nas, Zadar jedini među svim naseljima regije uspijeva ostvariti kontinuiran historijsko-geografski razvoj kao gradsko naselje, nikad ne gubeći gradu svojstvena obilježja, niti u formalnom niti u praktičnom smislu kao što se to događalo s manjim centrima u regiji. Zadar je u pravom smislu riječi grad svoje regije i milenijski je organizator životnih funkcija okolnih prostora. Kao centar regije Zadar gotovo u svakom pogledu stoljećima utječe na razvitak ili nazadovanje kako cijelog prostora regije tako i pojedinih drugih centara koji su se uspjeli u historijskim razdobljima ili u najnovije vrijeme svojim funkcionalnim značenjem približiti pojmu grada ili povremeno čak i vršili gradsku funkciju (Nin, Biograd, Pag, Benkovac, Obrovac, Novigrad, Preko). U prvom redu važno je istaknuti gradsko značenje Nina u vrijeme rimskog imperija, i nakon toga,

---

1 Autor preuzima pojam zadarske regije onakav kakvim ga definira Geografija SR Hrvatske, Južno hrvatsko primorje, knjiga 6, grupe autora, Zagreb, 1974.

te Biograda i Paga od srednjega vijeka do danas. Novigrad nije, iako je postigao urbanu konstituciju, uspio doseći značenje pravog gradskog središta, a Benkovac postiže značenje manjeg gradskog centra tek u najnovije vrijeme. Obrovac tek treba afirmirati svoje gradske funkcije, kao i Preko koje se između dva rata približilo pojmu grada, a danas bi se trebalo razvijati kao satelit Zadra.

Pri popisu stanovništva 1971. godine naša je poslijeratna statistika među 103 grada u Hrvatskoj po prvi put osim Zadra uvrstila Biograd na moru, Pag i Benkovac². Kriterij³ za uvrštavanje u gradska naselja je broj stanovnika koji mora biti najmanje 2.000 i broj nepoljoprivrednog stanovništva koji, već prema broju stanovnika naselja, mora zadovoljiti određeni udio. Kako samo isključivo naselja s 2.000 i više stanovnika mogu biti gradska u pravom smislu riječi, to uistinu u prostoru regije nije bilo centra osim Paga koji bi kroz 19. i 20. stoljeće do danas zadovoljavao taj kriterij. Pa ipak, niti Pag nije bio uvršten u gradska naselja zbog relativno malog udjela nepoljoprivrednog stanovništva. Biograd na moru prelazi 2.000 stanovnika tek 1953. godine, ali zadržava visok udio poljoprivrednog i mješovitog stanovništva u odnosu na nepoljoprivredno, što se ponovilo i 1961. godine. Tek u razdoblju 1961.-1971. Biograd uspijeva prijeći među gradska naselja. Benkovac, kao tipičan upravno-administrativni centar kotara, danas općine, koji je demografski stalno slabiji od Biograda, imao je, međutim, uvijek manje poljoprivrednog i mješovitog stanovništva u odnosu na nepoljoprivredno nego Biograd. Stoga je čim je u periodu 1961.-1971. prešao 2.000 stanovnika uvršten u naselja gradskog tipa. Pag, dugo vremena demografski među manjim centrima regije najjači, danas je znatno oslabljen, ali se primjećuje usporavanje demografskog osipanja.

Ako bismo osim spomenutih demografskih razmatrali i neka druga obilježja, npr. fizionomska, koja naša statistika ne uzima u obzir, moglo bi se reći da su Biograd na moru i naročito Pag tipični predstavnici tzv. malog grada ("primorski gradić"), dok je Benkovac zadržavao vrlo dugo, sve do najnovijeg vremena, obilježja ruralnog centra. Ipak današnje prometno, privredno i kulturno značenja Benkovca raste, pa on sve više poprima izgled pravog manjeg urbanog centra. To bi se moglo reći i za peti općinski centar zadarske regije, Obrovac, koji ne samo da fizionomski opravdava naziv manji grad, nego je udjelom nepoljoprivrednog stanovništva 1971. godine bio na prvom mjestu među manjim centrima zadarske regije. Međutim sa svega 1187 stanovnika 1971. godine nije mogao biti uvršten među gradska naselja, ali njegova demografska ekspanzija nakon boljih prometnih mogućnosti i izgradnje velikih industrijskih postrojenja ukazuje na brz urbani rast.

---

2 Popis stanovništva i stanova SFRJ 1971., Savezni zavod za statistiku, Beograd

3 Isto

2. Promjene u stupnju urbaniziranosti regije. Uzroci i posljedice.

Stupanj urbaniziranosti, mjereno udjelom gradskog u ukupnom stanovništvu regije, kao u malo kojem prostoru naše zemlje, znatno je oscilirao tijekom 19. i 20. stoljeća. Naime prostor južnohrvatske makroregije, kao i cijele Hrvatske, obilježava stalan porast gradskog stanovništva u odnosu na ukupno. Dok je npr. 1857. godine u Hrvatskoj živjelo svega 10,6% gradskog stanovništva, 1971. godine živjelo je u gradovima 41,0%⁴, a sličan rast bilježen je i u južnoj Hrvatskoj, dotle prostor zadarske regije obilježava znatne oscilacije u broju gradskog stanovništva, što je rezultat opće geopolitičke situacije, te I i II svjetskog rata. Presudno odvajanje Zadra od regije uvjetovalo je znatan pad gradskog stanovništva nakon I svjetskog rata, a razaranje grada u II svjetskom ratu te iseljavanje Italiji privrženog stanovništva uvjetovali su drugi veliki pad broja gradskog stanovništva. Sveukupno gledajući, porast stupnja urbaniziranosti u zadarskoj regiji bio je, u odnosu na Hrvatsku i južnohrvatsku makroregiju, u razdoblju 1857.-1971., vrlo spor. Naime, s 12,4% urbanog stanovništva 1857. godine, što je bilo znatno više nego u Hrvatskoj (10,6%), regija je 1971. godine dosegla svega 28,5% urbanog stanovništva, što je znatno ispod republičkog (41,0%) i makroregionalnog nivoa (39,6%). Najnoviji poslijeratni period, naročito između 1961. i 1971. godine, govori, međutim, o vrlo intenzivnom porastu broja urbanog stanovništva, kako zbog izvanredno dinamičkog i snažnog razvoja Zadra kao regionalnog centra tako i zbog prerastanja drugih naselja, Biograda na moru, Paga i Benkovca, u naselja gradskog tipa.

Iz priloga (vidi sl. 1) je uočljivo kako se kretao broj urbanog stanovništva Hrvatske i zadarske regije izražen postotnim udjelom urbanog u ukupnom stanovništvu, od 1857. do 1971. godine. Također je zamjetljivo da je porast broja gradskog stanovništva u zadarskoj regiji bio u samom početku, sve do devedesetih godina 19. st. ubrzaniji nego li onaj čitave Hrvatske. Tome je pogodovao relativno brz razvoj Zadra kao glavnog grada Dalmacije, koji je brojem stanovnika između 1857. i 1890. godine porastao za cca 53%. U razdoblju između 1890. i 1910. godine dolazi do stagnacije u udjelu urbanog u ukupnom stanovništvu regije. Iako se stanovništvo grada i dalje povećavalo, ipak je porast gradskog stanovništva bio slabiji nego u prethodnom razdoblju. Broj stanovnika Zadra povećao se za svega oko 33% u tom dvadesetogodišnjem periodu. Uzroke tom treba tražiti u zakašnjoj industrijalizaciji koja krajem 19. i početkom 20. stoljeća zahvaća pojedine naše centre u unutrašnjosti (Zagreb, Osijek i dr.) i na primorju (Rijeka, Pula, Šibenik). Krajem 19. i početkom 20. stoljeća Zadar u odnosu na druge centre Dalmacije

4 Isto

raste sporije. Dok se već industrijalizirani Šibenik razvijao prosječnom godišnjom stopom porasta stanovništva od 2,57⁵, Zadar je rastao stopom od 1,31. U nešto bržoj mjeri razvijali su se tada i manji centri Biograd i Pag (do početka 20. st.). Demografski su se Biograd i Benkovac u 19. st. i početkom 20. st. još više diferencirali veličinom od Zadra. Njihov razvoj u 20. st. bio je stalan i, relativno gledajući, brži nego zadarski. Iznimka je jedino Pag koji je 1900. godine dosegao maksimum os čak 3960 stanovnika. Koliko je Pag kasnije gubio u svom razvoju, najbolje pokazuje drastičan pokazatelj da je tadašnji odnos broja stanovnika Zadra i Paga bio 4:1, a da je 1971. godine taj odnos 20:1. Svi bi ovi centri vjerojatno već prije zadovoljili kriterije gradskih naselja da nije došlo do odvajanja Zadra od matice zemlje. Ipak bez obzira na sve navedeno, na zakašnjenje industrijalizacije i nedostatak prometnih veza sa zaleđom, zadarska regija zadržava sve do pred I svjetski rat viši stupanj urbaniziranosti u odnosu na Hrvatsku. Godine 1910. zadarska regija imala je 15,9% urbanog stanovništva, a Hrvatska 15,1%.

Idući period, između I svjetskog rata i kraja II svjetskog rata, razdoblje je najkriznijeg razvoja urbanih jezgri regije. Udio urbanog stanovništva otpada s 15,9% 1910. godine na 11,7% 1922. godine, što je uvjetovano pripojenjem Zadra Italiji, kad je na jugoslavenski teritorij iselilo 7457 stanovnika⁶, a manje samim II svjetskim ratom. Stanovništvo je pretežno iselilo u druge gradske centre primorja, naročito Šibenik i Split, u okolne manje centre, Biograd, Preko, Benkovac, te druge gradove u Jugoslaviji. Pokušaji formiranja gradskih žarišta u tadašnjim centrima kotara u prostoru regije, bez obzira na važnu administrativno - upravnu funkciju Benkovca, Biograda i Preka, nisu uspjeli zbog zanemarivanja proizvodnih, prometnih i uslužnih funkcija.

Zadar za vrijeme talijanske uprave relativno sporo raste brojem stanovnika sve do 1930. godine, iako je još 1921. godine proglašen za "porto franco". Tada je otpočeo novi val naseljavanja talijanskog življa, a u skladu s fašističkom političkom strategijom dobija i izrazito vojno značenje. Tako je 1938. godine i Zadru živjelo 22.844⁷ stanovnika, što je činilo 17,0% stanovništva regije. Takav udio urbanog stanovništva u političkim granicama rascijepljenoj regiji vrlo je malo značio. Ono što je mnogo bitnije jest da je jaz između razvijenosti grada i ostalog prostora regije znatno produbljen. Ostali regionalni centri primorja, Šibenik, Split i tada Sušak, nisu mogli zbog udaljenosti nadomjestiti ulogu Zadra niti na odgovarajući način nadomjestiti ulogu centra za ovaj

---

5 Miroslav Sić, Glavne etape i regionalna obilježja demografskog razvoja gradskih naselja u SR Hrvatskoj tokom zadnjih stotinu godina (1880-1971), Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske, Geografska analiza, Zagreb 1976.,str. 67.

6 Ivo Rubić, Neki problemi geografije Zadra, Zadar, Zbornik, Zagreb 1964., str. 67.

7 Isto

prostor, te je on znatno nazadovao u privrednom, prometnom, kulturnom i socijalnom pogledu u odnosu na druge naše jadranske regije. Posljedice takvog stanja vidljive su i danas. Gotovo potpuno razaranje Zadra u II svjetskom ratu, kada je veliki broj građana izgubio život u ruševinama ili iselio uglavnom u Italiju, značilo je uništenje tradicije gradskog života. Broj građana u regiji 1944. godine, odnosno stanovnika Zadra, kretao se oko 6.000, što je bilo svega oko 4,4% ukupnog stanovništva regije. U Hrvatskoj bilo je tada oko 26% urbanog u ukupnom stanovništvu. Taj nepovoljni odnos vrlo je brzo ublažen, ali na žalost ne i prevladan pripajanjem grada zemlji i zaleđu. Stradanje Zadra između I svjetskog rata i kraja II svjetskog rata nije, međutim, očito samo preko tih brojčanih pokazatelja. U funkcionalnom smislu Zadar ne samo da je izgubio značenje glavnog središta Dalmacije, nego i niz funkcija svog regionalnog značenja, koje je u poslijeratnom razdoblju trebalo nadoknaditi. Gotovo potpuno uništenje industrijskih postrojenja, lučkih instalacija, mnogih kulturnih ustanova, prosvjetnih institucija itd., dovelo je do slabljenja gradskih funkcija Zadra, što je u neposrednom poslijeratnom razdoblju omogućilo velik, ali i jednostran utjecaj drugih centara u ovom prostoru, naročito Rijeke i Splita.

Poslijeratni period obilježava izvanredno brz porast gradskog stanovništva, najbrži među jadranskim regijama Hrvatske i znatno iznad kretanja republike. S 4,4% urbanog stanovništva u ukupnom 1944. godine, odnosno 10,0% 1948. godine, regija 1971. godine ostvaruje čak 28,5%, dok Hrvatska s 27,4% 1948. godine postiže 41,0% urbanog stanovništva u ukupnom 1971. godine. Ovaj relativni porast gradskog stanovništva nije, međutim, uspio nadoknaditi gubitke međuratnog razdoblja, te u pogledu nivoa urbanizacije zadarska regija još uvijek zaostaje za većinom regija u Hrvatskoj.

U usporedbi s drugim primorskim regijama (pulskom, riječkom, šibenskom, splitskom i dubrovačkom) u Hrvatskoj, zadarska je regija prema stupnju urbaniziranosti kroz čitavo razdoblje kraja 19. i početka 20. st. zauzimala dosta povoljno mjesto. Dok su pulska i riječka regija bila urbaniziranije, šibenska, splitska i dubrovačka su bile slabije urbanizirane. I dok početkom 20. st. te razlike, barem u Dalmaciji nisu bile toliko oštre, one su nakon II svjetskog rata postale izrazitije. Prema udjelu gradskog u ukupnom stanovništvu, zadarska regija ne samo da je sve do 1961. godine ostala najslabije urbanizirana regija cjelokupnog primorja Hrvatske nego je s Likom, Gorskim kotarom, Hrvatskim zagorjem i bjelovarskom regijom pripadala najslabije urbaniziranim prostorima republike⁸. Period između 1961. i 1971. godine, međutim, pokazuje, izrazit porast urbanog u odnosu na ostalo stanovništvo s 15,6% na 28,5%. To

8 Ivan Bertić, Gradsko stanovništvo SR Hrvatske, Geografski glasnik, 35/1973, str. 186.

je omogućilo regiji da stupnjem urbanizacije u ovom najnovijem razdoblju izbjegne posljednje mjesto na primorju te također prestigne neke regije Hrvatske. Naime s 28,5% urbanog stanovništva zadarska regija nešto je bolja od šibenske (27,5%), ali još uvijek znatno zaostaje za riječkom (67,6%), splitskom (47,7%), dubrovačkom (47,4%) i pulskom (46,3%)⁹. Ipak, u odnosu na ostala područja u Hrvatskoj, vrijedno je napomenuti da su osim prije istaknutih regija Like, Gorskog kotara, Hrvatskog zagorja i Bjelovara, danas već i slavonskobrodsko i varaždinska regija iza zadarske, a sisačka (29,3%) i karlovačka (28,9%) tek su neznatno bolje¹⁰. Takav novi odnos rezultat je apsolutnog i relativnog porasta gradskog stanovništva u Zadru te transformacije centra Biograda na moru, Paga i Benkovca iz naselja mješovitog tipa u gradska naselja. Taj porast od 102,3% (1961.-1971.) bio je u relativnom smislu među najvećima u Hrvatskoj i najveći na primorju. Od toga je 70,6% rezultat porasta Zadra, a 31,6% rezultat transformacije Biograda, Paga i Benkovca

Usporedba Zadra s ostalih pet većih gradova naše obale Jadrana također je vrlo zanimljiva. Porast broja stanovnika u svim gradovima od 1857. do 1910. godine bio je uglavnom konstantan i ujednačen, jedino Pula (I=1643,1) zahvaljujući funkciji vojne luke Austro - Ugarske, i Rijeka (I=324,3), zahvaljujući snaženju lučkog prometa i formiranju lučko - industrijskog kompleksa, bilježe brži porast. Zadar se u tom razdoblju razvija, relativno gledajući, neznatno brže od Splita i Šibenika, ali slabije od Rijeke i Pule. Indeks kretanja broja stanovnika Zadra (217,0) u periodu 1857.-1910. bio je neznatno viši nego u Šibeniku (206,6) i u Splitu (201,0). Najsporije od svih gradova, brojem stanovnika, rastao je Dubrovnik (163,9). U periodu od I do kraja II svjetskog rata svi navedeni gradovi osim Splita bilježe znatno usporenje porasta broja stanovnika, oscilacije, a neki čak i pad. Najteže su prošli Pula i Zadar, koji su iz poznatih razloga otcjepljenja od domovine i ratnih razaranja, dočekali kraj rata sa znatno manjim brojem žitelja nego što su ga imali početkom 20. stoljeća. Vrlo spor porast, s manjim razdobljima pada ili stagnacije, imali su Šibenik, Rijeka i Dubrovnik. U Rijeci su uzroci bili slične naravi kao i u Zadru

9 Isto

10 Isto. Ovdje treba napomenuti da, prema prvim rezultatima popisa stanovništva 1981. godine, koji su dospjeli nakon završetka izrade ovog rada, urbano stanovništvo i dalje veoma brzo povećava svoj udio. Zadar (60371 st.), Biograd na moru (4560 st.), Benkovac (2955 st.) i Pag (2295 st.) te po sasvim novim, drugačijim kriterijima, urbani Obrovac (1457 st.), Nin (1511 st.), Preko (1559 st.) i Novigrad (662 st.) imali su ukupno 75.370 žitelja, odnosno 40,7% ukupnog stanovništva regije. Također, znatne promjene u naseljima šire gradske zone koja još nije statistički uključena u naselje Zadar upućuju na dalji preobražaj naselja oko Zadra. Sve to, s obzirom na brži rast u odnosu na većinu drugih regionalnih centara u republici, ukazuje na određeni dalji kvalitetan pomak u odnosu na druge regionalne cjeline Hrvatske.

i u Puli, ali su se zbog njezina značenja i važnosti za širi prostor manje drastično odrazili. Split jedini nesmetano i vrlo brzo povećava u čitavom međuratnom periodu svoje demografske potencijale, te već 1953. godine dostiže Rijeku.

Poslijeratni period Zadar je dočekaao na posljednjem mjestu po broju stanovnika među većim gradovima primorja, iza Rijeke, Splita, Pule, Dubrovnika i Šibrnika, ali ne samo po tome nego i po svima drugim pokazateljima (industrija, zdravstvo, školstvo, lučki i drugi promet, bankarstvo, kulturni život itd). No, ubrzo slijedi znatan porast, koji uostalom bilježe svih šest većih gradova. Split i Rijeka bilježe ogroman apsolutni porast broja stanovnika nakon II svjetskog rata do 1971. godine, što je očito iz poređenja indeksa za razdoblje 1948.-1971. Za Split je taj indeks iznosio čak 237,9, a za Rijeku 192,2. Činjenica je, međutim, da je Zadar jedini grad koji relativnim porastom nadmašuje Split i dostiže u navedenom razdoblju indeks od čak 308,8, te veličinom prestiže Šibenik i Dubrovnik. Također i Pula, iako nešto sporije od Zadra, unatoč snažnoj razvijenoj privredi, nadoknađuje izgubljeno s indeksom porasta od 225,5. Šibenik (195,8) i Dubrovnik (186,3) rastu znatno sporije. Već 1971. godine očita je diferencijacija najvećih centara našeg primorja. Makroregionalni centri Split i Rijeka, demografski i funkcionalno iznad drugih gradova, zahvaljujući svom položaju i značenju u prostoru razvijaju se u velike gradove. Zadar i Pula također znatno povećavaju svoje demografske potencijale i odvajaju se veličinom i značenjem u izrazite regionalne centre, što naročito vrijedi za Zadar. Nasuprot tome, Dubrovnik i Šibenik, znatno demografski slabiji, ostaju regionalni centri užeg značenja. Tako je 1971. godine Zadar bio na četvrtom mjestu među gradovima našeg primorja (drugi u južnohrvatskoj makroregiji), a među gradovima SR Hrvatske zauzimao je sedmo mjesto. Godine 1961. bio je na dvanaestom, a 1953. tek na četrnaestom mjestu. Među gradovima Jugoslavije bio je 1953. godine na četrdeset i četvrtom mjestu, 1961. zauzeo je veličinom tek četrdeset i treće mjesto, a 1971. bio je na dvadeset i osmom mjestu. Iz preliminarnih podataka popisa stanovništva 1981. god. vidljivo je da se Zadar danas nalazi na trećem mjestu po veličini na našem primorju, da je peti u Hrvatskoj i da spada među dvadeset i pet najvećih gradova Jugoslavije.

Veliki skok zadarske regije u pogledu urbanizacije potvrđuju i idući odnosi. U Hrvatskoj bilo je 1961. godine 70 gradova s 1.281.000 stanovnika. Od toga je u južnohrvatskoj makroregiji bilo 13 gradova s 205.000, što je činilo 16,0% urbanog stanovništva Hrvatske. Zadarska regija tada je imala samo jedan grad s 25.243 stanovnika, što je bilo 12,3% gradskog stanovništva makroregije i manje od 2% gradskog stanovništva Hrvatske. Već 1971. godine bila su u republici 103 gradska naselja s 1.816.000 građana. U južnohrvatskoj makroregiji u dvadeset i jednom gradu živjelo je tada 323.000 stanovnika ili 17,8% urbanog stanovništva republike. U zadarskoj regiji tada je bili u četiri gradska

naselja 51.059 stanovnika, što je činilo 15,8% gradskog stanovništva makroregije i gotovo 3% gradskog stanovništva Hrvatske.

Iz prethodnih razmatranja i podataka uočljivo je da je zadarska regija tek u periodu 1953.-1961. uspjela doseći onaj stupanj urbaniziranosti koji je imala 1857. godine i da je tek iza šezdesetih godina našeg stoljeća započeo impulzivniji razvoj. Od kolikog je negativnog značenja bilo to zaostajanje u razvitku regije u odnosu na druge prostore nije potrebno niti naglašavati. Nedostatak izrazitijih i razvijenijih urbanih središta uvjetovao je, nazadovanje u privrednom, prometnom, uslužnom, kulturnom i socijalnom pogledu i druge deformacije od kojih su kronična nezaposlenost, iseljavanje u druge gradove zemlje i prekomorske zemlje, te današnja migriranja na privremeni rad u zemlje sjevero - zapadne Europe samo najizrazitiji primjer.

3. Promjene u funkcionalnom značenju gradskih naselja

U razdoblju 1857.-1971. god. nastale su vrlo značajne promjene i u funkcionalnom značenju pojedinih gradskih a i drugih naselja zadarske regije. Promjene su se odvijale pretežno u pozitivnom smislu, naročito u poslijeratnom periodu, što je od izvanredno velikog značenja za dalji razvoj regije.

Do iza I svjetskog rata Zadar je zadržavao značenje glavnog grada ne samo tzv. zadarskog okruga, koji je obuhvaćao prostore kotara Zadar, Benkovac, Šibenik, Knin, odnosno prostor od otoka Raba na sjeverozapadu do Cetinske krajine i Rogoznice na istoku i jugoistoku, već i čitave Dalmacije. Zahvaljujući toj milenijskoj funkciji Zadar se razvijao u tipično administrativno - upravni centar, a slično značenje su razvijali i drugi manji centri regije. Međutim, zbog nepovezanosti sa širim prostorom u zaleđu, a i zbog politike izolacije dalmatinskog od ostalog dijela Hrvatske koju je vodila Austro - Ugarska, osim tih administrativno - upravnih i kulturno - prosvjetnih, druge bitne gradske funkcije gotovo da i nisu bile razvijene. Lučki promet, sitna industrijska postrojenja i nešto turizma nisu mogli biti garant značajnijeg razvoja Zadra. Slična je situacija bila i u drugim centrima osim u Pagu, gdje je razvijeno solarstvo donosilo velike prihode i sve do kraja 19. st. utjecalo na brz razvoj grada. Nasuprot tome, susjedni Šibenik, a poslije i Split postupno se prometno povezuju sa zaleđem i industrijaliziraju. To im je uz izgradnju lučkih instalacija omogućilo brz i nesmetan razvoj, naročito u kasnije formiranoj Jugoslaviji. Gubitak značenja glavnoga grada Dalmacije i s tim vezane administrativni - upravne i kulturno - prosvjetne funkcije, zajedno s političkom izolacijom, uvjetuju izvanredno brzo zaostajanje Zadra, bez obzira na neke pokušaju Italije koji su vršeni u cilju revitalizacije grada (manji industrijski pogoni, turizam, "porto franco" i sl.). S druge strane, novi administrativni centar Primorske banovine, Split, znatno bolje položen u odnosu na teritorij Dalmacije, industrijski u razvoju, kao glavna luka, kulturno - prosvjetni, turistički i

dobro prometno povezan centar čitavog našeg primorja, brzo stasa i obogaćuje se novim funkcijama, što uvjetuje i odgovarajući porast broja stanovnika.

Poslijeratni period daje razrušenom Zadru i njegovoj nerazvijenoj regiji nove impulse razvoja. Zadar koristi i dalje svoj dobar geografski položaj i odličan topografski smještaj i nastoji se ponovno razviti u polifunkcionalni centar. Kao centar kotarske uprave ipak ne afirmira svoju ulogu planski i usmjereno, a to s obzirom na okolnosti i nije bilo moguće. Tako npr. gubi funkciju administrativnog centra kotara 1961. godine, a zatim također ne uspijeva okupiti prostor regije u odgovarajuću međuopćinsku zajednicu. Istovremeno dolazi i do političkog odvajanja otoka Paga s obzirom na njegovu prometnu izoliranost i ekonomsku povezanost sa Rijekom, iako i dalje, realno gledajući, Pag ostaje dio zadarske regije. Zadar nakon razdoblja intenzivne obnove, koje je trajalo duže nego što je trebalo, počinje afirmirati svoju ulogu stvarnog regionalnog centra tek u najnovije vrijeme. Uz administrativni - upravnu i kulturno - prosvjetnu, grad razvija snažne funkcije u domeni prometa, industrije, trgovine, ugostiteljstva i turizma i to naročito iza 1960. godine (priobalna cesta, 1961. god., željeznička veza, 1967. god., aerodrom, 1969. god., lučko - industrijski kompleks iza 1970. god., hotelska naselja, agro - kompleks itd.). Ovo izmijenjeno značenje grada u regiji, stasanje u polifunkcionalni centar s razvijenim svim sektorima djelatnosti, omogućava Zadru, po prvi put, znatan gospodarski skok i brz porast broja stanovnika. Utjecaj na okolni prostor raste u skladu s veličinom i značenjem Zadra, te se može reći sa ga u stvarnom smislu te riječi po prvi put kompleksno i ostvaruje, iako na mnogo manjem teritoriju nego li je to bio okrug Zadra u doba austrijske uprave.

Nakon II svjetskog rata došlo je do značajnih izmjena u funkcionalnom značenju ostalih gradskih naselja, posebno Benkovca i Biograda na moru.

Benkovac, koji sve do kraja II svjetskog rata zadržava isključivo administrativno - upravnu funkciju i značenje lokalnog poljoprivrednog središta (sajam), tek u najnovije vrijeme jača prosvjetno - kulturnu, industrijsku i prometnu ulogu, što mu omogućuje brži prostorni razvoj i povećanje broja stanovnika. Osobito to dolazi do izražaja nakon puštanja u promet željezničke pruge Zadar - Knin i modernizacije cestovnih pravaca.

Biograd na moru, kao i Benkovac, dobija kao administrativni centar općine i značenje srednjoškolskog centra, pa nadasve izrazitog turističkog centra, a manje industrijskog. Maritimna orijentacija Biograda omogućuje mu, uz turizam i jače prometne djelatnosti (trajektne veze), suvremeni poljoprivredni kompleks u okolici, trgovinu i ugostiteljstvo, te niz dodatnih djelatnosti (zdravstvo, marina i dr.). Na polifunkcionalnosti Biograd u sve većoj mjeri,

poput susjednih Vodica u šibenskoj općini, zasniva svoj brzi prostorni i demografski razvoj.

Pag nije u tom smislu snažio i rastao kao Benkovac i Biograd. Uloga glavnog općinskog centra na otoku koji je sve do mostovnog povezivanja sa zadarskim kopnom bio prilično izoliran, nije mogla bez obzira na tradicionalno solarstvo i uzgoj ovaca, biti garant razvoja. Nasuprot tome Pag demografski od početka 20. st. vrlo slabi. Tek novi impulsi prometnog povezivanja sa svim naseljima otoka, brz razvoj turizma i otvaranje srednjoškolskog centra uz unapređenje postojećih djelatnosti, daju poticaj za snažniji razvoj i toga grada sjeverne Dalmacije.

4. Promjene u gravitacijskom utjecaju gradskih naselja

Gravitacijski utjecaji Zadra i manjih gradskih naselja bili su krajem 19. i početkom 20. stoljeća slabo izraženi. Grad s regijom čini živ, nerazdruživ i promjenjiv razvojni organizam, i jedno drugo nadopunjuje i uvjetuje. Zaostajanje mnogih funkcija Zadra i drugih gradskih naselja, uz isključivo jačanje administrativni - upravne, vrlo se negativno odrazilo na njihov utjecaj u prostoru, sve do kraja II svjetskog rata. Sve do poslijeratnog perioda Zadar nije bio ponudač radnih mjesta za stanovništvo okolnih naselja, i afirmirao se više kao potrošač poljoprivrednih viškova bliže okolice i mjesto zadovoljavanja mnogih potreba stanovnika regije. Također nije na prosvjetnom i kulturnom polju mogao ostvariti jači utjecaj. Prometno su s gradom bila povezana samo značajnija i veća naselja uz more. Kopnena unutrašnjost, sve do iza II svjetskog rata, bila je neefikasno i loše povezana s gradom. Život težaka u ovim krajevima bio je obilježen oskudicom i autarhičnim načinom privređivanja gdje se u pojedinom domaćinstvu proizvodilo uglavnom sve što je bilo neophodno, a do industrijske robe dolazilo se teško. Izoliranost je bila i danas je glavni uzrok nerazvijenosti mnogih seoskih naselja zadarske regije. I manji centri, kao mjesta sajnova, pretovara, trgovine, pomorstva, pošte i sl., vršili su relativno slab gravitacijski utjecaj u prostoru kojem su pripadali.

Iza II svjetskog rata situacija se bitno mijanja, iako je opći zaključak da je i više godina iza rata, sve negdje do 1965. god., međusobni utjecaj grada i regije bio jednosmjernan. Grad je više crpio iz regije nego što joj je bio u mogućnosti za uzvrat pružiti. Okolica je Zadrugu davala tržišne viškove, sirovine i što je najvažnije, stanovništvo i radnu snagu, a Zadar okolici organizaciju prometa, radna mjesta, prometnice, škole, pošte, zdravstvene ustanove, industrijske pogone itd., ali na žalost, najčešće u ograničenu opsegu.

Disperzija gradskog načina života u prostoru tekla je vrlo sporo, tek je nešto istaknutija u posljednjih 10-15 godina, ali je još uvijek nedovoljna. Taj najnoviji period obilježava izrastanje Zadra u pravi, izraziti regionalni centar, čiji žarišni utjecaj, zbog njegove veličine i udaljenosti od drugih većih gradova,

nije ograničen samo na prostor zadarske regije (s općinama Benkovac, Biograd na moru, Obrovac, Pag, Zadar). On se izgradnjom željezničke veze sa zaledom, modernizacijom cesta i brodskog prometa znatno proširio i protegao na krajeve Like, kvarnerskih otoka, Knina, podvelebitskog primorja itd. Manja gradska naselja Biograd, Pag i Benkovac, kao i još nestasali Obrovac, napuštanjem usitnjenog općinskog sistema 1961. godine i formiranjem većih općina, preuzimaju ulogu mikroregionalnih centara. S obzirom da se radi o relativno velikim prostorima, naročito kod općina Benkovac i Obrovac, nužno je potreban što brži razvoj tih centara, koji bi u mnogim funkcijama trebali zamijeniti, odnosno nadopuniti ulogu Zadra. To tim više što se u prostoru regije nije uspio formirati niti jedan centar veličine 10-15 tisuća stanovnika koji bi vršio ulogu mezoregionalnog središta i funkcionalno dopunjavao Zadar. Zadar, kao regionalni centar i jedini veći grad, nužno postaje nosilac brojnih procesa i inicijativa u razvoju manjih gradova i to u prvom redu stvaranjem sistema veza (prometnih, telekomunikacijskih, informacijskih) te disperzijom proizvodnih pogona, trgovinskih punktova, a naročito institucija iz oblasti zdravstva, školstva, kulture, bankarstva, uprave i sl. I dalje, Zadar zajedno s tim centrima daje impulse čitavom nizu još manjih centralnih naselja tzv. lokalnih centara (vidi sl. 4), koja mogu biti i seoska, za samostalno razvijanje funkcionalnog značenja i privredni razvoj, što sve uvjetuje brži i planski sveukupni razvoj regije. Ta naselja, skupa s općinskim središtem i Zadrom kao centrom regije, tvore spontano formirani sistem centralnih naselja na kojeg se valja oslanjati u budućem razvoju regije. Razvoj u svom optimalnom obimu nije, međutim, bio moguć budući da se nisu umješno uočile mogućnosti i uskladila međuopćinska zajednica, u okviru koje bi regionalni interesi mogli biti koherentnije i intenzivnije rješavani.

5. Fizionomijske promjene u gradskim naseljima

Fizionomija naselja je u neposrednoj ovisnosti o smještaju, funkcijama, veličini, značenju u prostoru, historijsko - geografskom razvoju i o nizu drugih faktora. Gotovo svaka promjena u obilježjima naselja utječe i na njegov izgled. U gradskim naseljima zadarske regije, naročito u samom Zadru, mogu se u razdoblju 1857.-1971. uočiti korjenite promjene izgleda koje su rezultat s jedne strane društveno - gospodarskog razvoja, a s druge strane, opće, geopolitičke situacije.

Među promjenama koje je Zadar doživio u fizionomijskom pogledu potrebno je spomenuti nekoliko akcija i događaja koji su od izvanredno velikog značenja za današnji izgled grada. Krajem 19. st. dolazi do rušenja vanjskih obrambenih bedema i nasipanja današnje Obala Maršala Tita. Time Zadar od srednjovjekovnog utvrđenog grada postepeno postaje grad otvorene fasade prema moru koja se vremenom popunjavala voluminoznim stambenim i

javnim višekatnicama. Izgled promenadnog mediteranskoga grada sa zgradama u stilu austrijskog službenog eklekticizma, a zatim i secesije, odgovarao je funkciji administrativno - upravnog, odnosno činovničkog centra koju je austrijska uprava namjenila Zadru. Takvi objekti nisu obilježavali samo obalu nego su se pojavili i u drugim djelovima grada (zgrada suda, tehničke škole, kuće Vlahov, Luxardo, Čorak i dr.). Ne treba posebno isticati da tadašnji predjeli Relja, Jazine, Voštarnica i Brodarica čine gradsku periferiju gdje tek pojedini objekti ukazuju na buduće pravce razvoja i prostornog širenja grada.

Talijanska uprava između dva rata nametnula je Zadru i užoj okolici značenje vojnog punkta, što se neminovno odrazilo i na lik grada. Način izgradnje stambenih i drugih objekata, neprimjeren našem mediteranskom ambijentu, bio je uvjetovan novim pogledima u talijanskoj arhitekturi pod snažnim utjecajem fašističke doktrine. Zgrade na tada nasutoj Istarskoj obali, stambeni "žuti" objekti na Voštarnici i na Relji, kompleks lakoatletskog igrališta, radničke zgrade na Benkovačkoj cesti, zgrada Općine i drugi objekti izraz su nemara i brojnih nedostataka u koncepciji urbanističkog razvoja. Grad i njegova uža okolica dobivaju također nekoliko kasarni i bunkerskih postrojenja koji i danas odudaraju od ambijenta u kojem se nalaze. S druge strane, obalni dio grada od uvale Vrulje prema Boriku postepeno se izgrađuje vilama s velikim vrtovima i parkovima, što je tom djelu grada davalo ekskluzivan izgled. Također su novi most preko gradske luke, uredan gradski promet, tradicionalna čistoća i sl. davali Zadru izgled jednog od najljepših i najurednijih gradova na Jadranu

Rušenjem u II svjetskom ratu Zadar gubi lik dalmatinske metropole koji mu je dala austro - ugarska uprava, gubi fasadu prema moru i više velikih stambenih i javnih zgrada, institucija, historijski značajnih objekata, otvara se svojom nutrinom i spomenicima prema moru, u vertikali postaje niži, značenjem manji i neznatniji nego ikad u svojoj povijesti. Sačuvavši gotovo samo svoj raster, koji traje od rimskih vremena, Zadar opet postepeno ali uporno mijenja svoj izgled. Za svega tridesetak godina postao je grad, veći i jači nego ikada prije. Površinom se, ne baš najsvrhovitije, širi po čitavom prostoru između Dikla i Bibinja, često neplanski i stihijski. Obnova Poluotoka nije, mora se istaknuti, protekla onako kako je zamišljena niti je rezultirala rješenjem za koje bi se moglo reći da je najbolje, da je primjereno staroj dalmatinskoj metropoli, da je adekvatno njezinu povijesnom i današnjem značenju. Obala sada nije na prvoj fasadnoj liniji nego na drugoj, (zbog tako često spominjanog otvaranja sakralnih objekata prema moru) podignut je niz zgrada za koje se, desetak - dvadesetak godina nakon izgradnje, slobodno može reći da fizionomijski i funkcionalno nisu zadovoljile. To se, međutim, ne bi moglo reći za kompleks Sv. Donat - Sv. Marija - Forum - Ulica Ive Lole Ribara - (Široka ulica) koji je, prema mišljenju većine stručnjaka, usprkos brojnim ne-

dostacima, uspio. Na žalost, sam prostor Foruma još nije dobio zadovoljavajuće rješenje i čeka na kvalitetan zahvat, koji bi mnogo pridonio sanaciji izgleda stare gradske jezgre na Poluotoku. S druge strane, nedovoljno efikasno i nedalekovidno planiranje smješta prilično velike industrijske kapacitete u samo uže područje širenja grada ("Bagat", "Kidrič", "Jugoplastika" i dr.) u prvom poslijeratnom periodu. Noviji razvoj industrijsko - lučkog kompleksa u Gaženicama govori, međutim, da se i tu, po prvi put u Zadru, pokreću snažni i novi procesi sve smišljenijeg i racionalnijeg industrijsko - lučkog razvoja koji su neophodni regionalnom centru. To, međutim, nije praćeno odgovarajućom stambenom izgradnjom, nego se stvaraju površinski velike, funkcionalno neopremljene, urbanistički nesredene stambene četvrti radnika (Stanovi, Smiljevac, Ričina, Bili Brig, Vidikovac i sl.). U takve četvrti, u kojima se moraju vršiti izvanredno skupi zahvati rekonstrukcije i izmjene planova, uklapaju se nove moderne koncepcije (npr. Prilaz Oslobođenja) koje barem donekle vode računa o ambijentu, funkcionalnosti, fizionomiji, zaštiti prostora i drugim faktorima. Mnoge greške u planiranju širenja grada i njegovu razvoju, načinjene i u četvrtima s pretežno društvenom izgradnjom (Voštarnica, Jazine, Relja) koja je, naročito u najnovije vrijeme, sve kvalitetnija (nova zgrada uz obalu u Jazinama, dijelovi Voštarnice III i dr.), ne bi se smjele ubuduće ponavljati.

Među brojnim problemima koji prate grad od kraja II svjetskog rata do danas ističu se ipak dvije velike grupe kojih rješavanje ima fundamentalno značenje za izgled grada. Prva i najvažnija grupa problema vezana je za obnovu i izgradnju grada i na njoj se intenzivno radilo. Rješenja su bila najčešće kvalitetna, ali ponekad i s velikom dozom improvizacije, uglavnom zbog nedostataka sredstava i jedinstvenih koncepcija, ali i zbog nemara i neznanja u urbanističkom planiranju. Intenzivan proces deruralizacije i pritisak stanovništva na grad pojačali su druge objektivne teškoće u naglom razvitku grada. Drugu veliku grupu problema sačinjavaju teškoće izgradnje infrastrukturnih objekata (problem opskrbe vodom, velike teškoće u sistemu kanalizacije i otpadnih voda, nagomilani prometni problemi itd.) koje čine glavnu kočnicu daljeg razvoja grada. Budući zahvati u Zadru trebali bi kategoričkim i najboljim zahvatima rješavati upravo te probleme, više se usredotočujući na njihovu bit, a manje na improvizirane i uz to veoma skupe mogućnosti koje neće riješiti osnovne teškoće (kao npr. često spominjani kanal Jazine - Kolovare).

Biograd na moru također je doživio mnogo izmjena u svojoj fizionomiji i to naročito u najnovijem, poslijeratnom periodu. Vanjsku fasadu grada, obilježenu manjim, uglavnom privatnim zgradama i starim hotelom "Ilirija", zamjenjuje redefinirana obala s novim pristaništima i yachting lučicom, te novim hotelima u jugoistočnom dijelu. Biograd dobija i više stambenih i

drugih objekata koji su mu povećali vertikalnu dimenziju, a prostorno širenje grada s poluotočićima izvedeno je u okolni prostor i ovdje kao i u Zadru prilično stihijski i bez dosljedne primjene osnovnih urbanističkih principa izgradnje. Ipak slika današnjeg Biograda govori o širokim mogućnostima razvoja ovog centra u fizionomijski vrlo skladan turistički primorski grad.

Pag je ponajviše zadržao od svoga starog izgleda koji mu je venecijanska uprava dala između 15. i 17. st. Ipak i tu niču, naročito iza II svjetskog rata, novi dijelovi naselja, uglavnom obiteljskih kuća na padinama Kršine, te novi hotelski objekti i zgrade na južnom dijelu zaljeva, što mu daje izgled dvojnog grada. Objekti solane dominiraju u gradu i može se slobodno reći da u niti jednom gradu regije funkcionalna usmjerenost naselja ne utječe toliko na izgled koliko upravo u Pagu.

Benkovac tek u najnovijem desetljeću mijenja lik ruralnog centra koji je dugo zadržavao i bez obzira na neke građevine koje su nastale još za austrijske uprave ili u staroj Jugoslaviji. Novi stambeni objekti, kao i zgrade uprave, školstva i stanovanja, uz suvremeni prometni - industrijski centar vezan za željezničku prugu, daju mu sasvim nov, gradski izgled i značenje.

6. Promjene u strukturama stanovništva

Promjene u strukturama stanovništva gradskih naselja zadarske regije veoma su zanimljive, ali se sasvim precizni sudovi o njima, zbog nedostatka relevantnih i usporedivih podataka, teško donose.

Činjenica je da su Zadar, a i drugi manji gradovi, osim Paga, prema dobnjoj strukturi stanovništva, izrazito mladi gradovi. Posebno je udio mladog stanovništva visok iza II svjetskog rata, ali je bio znatan i prije. Prema spolnoj strukturi, udio ženskog stanovništva gotovo je uvijek bio nešto viši od udjela muškog, kako zbog gubitaka u I i II svjetskom ratu tako i zbog nešto jačeg iseljavanja muške radne snage u druge gradove zemlje i inozemstva.

U Zadru je udio mladog stanovništva uvijek bio visok, ali kulminira 1971. godine, kada je od ukupnog stanovništva čak 35,4% bilo u dobnim skupinama od 0-19 godina starosti. Starog stanovništva, sa 60 i više godina bilo je samo 7,0%, pa je prema tim pokazateljima Zadar jedan od najmlađih gradova u zemlji. Iste godine je na 100 muškaraca živjelo u gradu 107 žena, međutim u mlađim dobnim skupinama prevladava muško nad ženskim stanovništvom, tako da postupno dolazi do ravnoteže u spolnoj strukturi stanovništva. Zanimljivo je da je 1931. god. odnos bio obrnut, na 100 žena bilo je čak 109 muškaraca¹¹.

---

11 Ivo Rubić, n. d., str. 14.

Najzanimljivije promjene doživjelo je stanovništvo Zadra prema migracijskim obilježjima. Premda grad dominantne hrvatske nacionalne osnove, ipak se dugo vremena pučanstvo po jeziku općenja izjašnjavalo kao talijansko (1880.-56,3%, 1900.-58,5%, 1910.-51,3%) iza čega su stajali različiti razlozi. Politikom fašističke Italije, Zadar postaje talijanska nacionalna enklava na hrvatskom tlu. Međutim, to je bila iskrivljena slika stvarnog stanja, jer analiza prezimena stanovništva između dva rata jasno pokazuje da su to dobrim dijelom zapravo romanizirana slavenska prezimena¹².

Iza II svjetskog rata najveći dio Talijana i njihovih pristalica napušta grad i njihov udio u ukupnom stanovništvu pada ispod 9% 1953. god., a 1961. god. na svega 0,2%. Popis 1971. godine pokazuje da ih je u gradu bilo svega 0,1%.

Ostala migracijska obilježja govore da je Zadar gotovo uvijek, osim u periodima kriza i ratova, bio imigracioni centar. Tako je 1931. god. svega 63% stanovništva bilo rođeno u gradu¹³. Međutim, useljavanje u grad nikad nije bilo tako intenzivno kao iza oslobođenja. O tome najočitije govore podaci da je npr. 1961. godine od ukupnog broja stanovnika samo 31,5% bilo i rođeno u Zadru, a čak 68,5% bilo je doseljeno iz okolice (Kotari, Bukovica, otoci), iz ostalih dijelova SR Hrvatske, a i iz čitave Jugoslavije. Starije autohtono stanovništvo udjelom je, prema nekim ocjenama, iznosilo svega oko 15% stanovništva grada (ako se izuzmu oni rođeni u gradu iza 1944. godine). Slično je stanje bilo i 1971. godine, kada je svega 34,5% stanovništva (14.876) bilo rođeno u gradu, 20,0% (8.648) je bilo doseljeno iz drugih naselja Općine, 32,3% (13.924) iz drugih općina SR Hrvatske, 11,8% (5.071) iz drugih republika, a 1,3% (568) iz inozemstva ili je bilo nepoznato. Najveći val doseljavanja bio je između 1961. i 1971. godine, kada je godišnje imigriralo u prosjeku 1406 ljudi. U periodu 1953.-1961. useljavalo je prosječno godišnje 896 ljudi, u periodu 1941.-1952. svega 443 godišnje, a do 1940. godine uselila su 733 građana. Podaci se odnose samo na građane obuhvaćene popisom 1971. godine, što znači da su stvarna kretanja bila kompleksnija.

Najveći dio novodošlog stanovništva doselio je iz naselja seoskog tipa. Čak 12.205 građana 1971. godine, što je bilo 43,3% doseljenih ili 28,3% ukupnog stanovništva Zadra, su bili težaci, uglavnom iz Kotara, otoka i Bukovice, ali i drugih sredina, i ne može se reći da ta činjenica nije od ogromnog utjecaja na današnji način života u gradu. Motivi doseljavanja bili su vrlo različiti, ali je ipak ruralni eksodus dominantan. Nemogućnost opstanka u izrazito siromašnom,

12 Vidi opširnije: Dinko Foretić, O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX st. s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti, Dalmacija 1870, Zadar 1972., str. 63-86 i Roman Jelić, Potalijančivanje hrvatskih prezimena u Zadru za vrijeme fašizma, Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 20, str. 49-109, Zadar 1973.

13 Ivo Rubić, n. d., str. 14

slabo prometno povezanom i funkcionalno neopremljenom selu zadarske regije, te ponuda radnih mjesta, mogućnost školovanja i postizanja višeg životnog standarda u gradu preselili su u grad mnoge današnje radnike i članove njihovih obitelji, pa čak i one iz najstarijih dobnih skupina, što izrazito utječe na dobnu i spolnu strukturu stanovništva, na socijalnu strukturu, na strukturu obitelji, na ekonomsku strukturu stanovništva, na kulturni život i mnoga druga obilježja. Također je i izgled grada u funkciji sastava njegova stanovništva. Seoski način života često je prenesen u grad, i to ne samo u periferne dijelove, što bitno utječe na fizionomiju mnogih gradskih četvrti. U ukupnom stanovništvu iznad 10 godina starosti bilo je 1971. god. 9,9% (3.509) stanovništva bez stručne sprema, od čega je nepismenih bilo 4,1% (1.471).

Iz naselja mješovitog tipa uselilo je, od ukupnog stanovništva Zadra (1971. godine), 4.775 građana, što je iznosilo 16,9% doseljenih, odnosno 11,1% ukupnog stanovništva grada. Iz drugih gradskih naselja doselilo je u Zadar 10.653 stanovnika, što je bilo 37,8% doseljenih ili 24,7% stanovništva grada.

U nacionalnom sastavu dolazi do izvjesnih promjena. Naime, već spomenuta talijanska manjina udjelom je smanjena na neznatan broj, dok apsolutni broj svih ostalih naroda i narodnosti uglavnom raste. Kao primorski grad, Zadar je uvijek imao relativno kompleksan nacionalni sastav, gdje je uz slavensko stanovništvo živio manji broj Talijana i izvjestan broj Židova, Grka, Nijemaca, Albanaca i drugih. Danas je nacionalni sastav još složeniji. U Zadru je 1971. godine uz 75,5% Hrvata živjelo i 16,1% Srba, 1,0% Slovenaca, 0,8% Crnogoraca, 0,4% Makedonaca, 0,2% Muslimana, 0,2% Albanaca, 0,2% Mađžara, 0,1% Talijana te još 12 drugih nacionalnosti koje su ukupno činile 0,3% stanovništva grada. čak 3,9% stanovništva izjasnilo se kao Jugoslaveni, 0,7% se nije opredijelilo, a 0,6% su nepoznate nacionalnosti. U odnosu na prethodne popise porastao je udio Srba, s 13,6% 1961. godine (1910. godine bilo ih je 2,8%), neznatno je porastao i udio onih koji su se izjasnili kao Jugoslaveni i onih koji se nisu opredijelili, a udio svih ostalih naroda i narodnosti je opao. Također je opao i relativni udio nabrojanih Hrvata sa 77,8% 1961. godine na 75, 5% 1971. godine.

Gospodarska struktura stanovništva ukazuje također na izrazite promjene do kojih je došlo u proteklih stotinjak godina. Udio poljoprivrednog stanovništva u gradu bio je u Zadru sve do kraja II svjetskog rata vrlo nizak. Zadar je bio, uz Dubrovnik, Rijeku i Pulu, jedan od "najgradskih" centara na našoj obali. Nakon oslobođenja poljoprivredna komponenta snažno raste, pa već 1948. godine Zadar ima čak 12,2% poljoprivrednog stanovništva, znatno više od Šibenika, koji je do tada u tom pogledu prednjačio. Tako je Zadar postao poljoprivrednim aktivnostima najokrenutiji grad na našoj obali. Od tada se, međutim, broj poljoprivrednog stanovništva naglo smanjuje na 9,6%

1953. godine, 4,0% 1961. godine i svega 1,9% 1971. godine, te se Zadar približio drugim gradovima na našoj obali Jadrana.

Prema sektorima djelatnosti, kroz cijelo 19. stoljeće pa sve do kraja II svjetskog rata prevladavalo je stanovništvo kvartarnog sektora, aktivno u djelatnostima vezanim za administraciju, upravu, kulturu i prosvjetu. U djelatnostima sekundarnog sektora (industrija i građevinarstvo) i nekim djelatnostima tercijarnog sektora (turizam, promet) bio je aktivan znatno manji dio stanovništva. Ta disproporcija ublažena je tek nakon II svj. rata, kad se snažno povećava udio stanovništva aktivnog u industriji, građevinarstvu, trgovini i ugostiteljstvu te prometu, što je dovelo do ujednačenijeg odnosa među sektorima djelatnosti. Tako je 1971. godine od 16.943 aktivna stanovnika 2,0% bilo vezano za primarni sektor djelatnosti, 32,2% za sekundarni, 28,6% za tercijarni, 27,2% za kvartarni. Dok je prije rata udio privremeno zaposlenih u inozemstvu bio zanemariv, 1971. godine dosegao je 6,0%, a ostali i nepoznati sačinjavali su 3,9% aktivnog stanovništva. Osim navedenog aktivnog stanovništva živjele su u Zadru 3622 osobe s prihodima (ugl. penzioneri) te čak 22.522 izdržavane osobe. Stopa aktivnih od svega 39,3% bila je manja nego u drugim gradovima u primorju Hrvatske.

Biograd na moru, koji je brojem stanovnika rastao relativno ujednačeno, u najnovijem razdoblju razvija se zahvaljujući turizmu i drugim djelatnostima, te u strukturama stanovništva doživljava različite promjene. Broj mladog stanovništva je konstantno rastao i dosegao je 1971. godine udio od čak 37,5% dok je broj starog stanovništva udjelom iznosio svega 11,2%. Takvim odnosom jača vitalnost demografske mase, što će omogućiti Biogradu da i dalje nastavi brz porast broja stanovnika. U spolnoj strukturi prevladavaju žene nad muškarcima; na 100 muškaraca dolazi 108 žena, međutim ohrabruje činjenica da u mladim dobnim skupinama i ovdje kao i u Zadru prevladavaju muškarci. Nacionalni sastav se također mijenja. Udio talijanske nacionalnosti, koja u Biogradu nikad nije prešla 2%, opao je na ispod 0,1%, broj Srba je u porastu te je 1971. godine dosegao udio od 8,4%, međutim najviše je Hrvata, čak 82,8%. Autohtno stanovništvo, odnosno ono rođeno u Biogradu, činilo je 49,7%, a ostalo su doseljeni i to najviše iz susjednih i drugih općina Hrvatske (1.206 ili 34,6% ukupnog stanovništva), zatim iz drugih naselja općine (344 ili 9,9%), te iz drugih republika SFRJ (175 ili 5,0%).

Gospodarska struktura stanovništva Biograda na moru ukazuje na činjenicu da je Biograd više od drugih gradskih naselja zadarske regije bio okrenut poljoprivredi. Unatoč konstantnom opadanju udjela poljoprivrednog stanovništva, njegov udio je 1971. godine bio 22,3%. Aktivnog stanovništva bilo je 1.317 ili 37,8%, a prema sektorima najviše je bila zastupljena poljoprivreda, zatim ugostiteljstvo i trgovina, kulturna i socijalna djelatnost, a tek četvrto mjesto zauzimala je industrija.

Benkovac, slično kao Zadar i Biograd na moru, pokazuje visok udio stanovništva do 19 godina (čak 36,8%) te izrazito nizak udio onog sa 60 i više godina (svega 8,8%). Odnos muškog i ženskog stanovništva gotovo je ujednačen. Na 100 muškaraca dolazile su 1971. godine 103 žene, dok je ta disproporcija prije bila znatno veća. Doseljenog stanovništva je ovdje, za razliku od Zadra i Biograda, znatno manje, svega 35,1%, a stanovništvo rođeno u Benkovcu čini čak 64,9% ukupnog stanovništva grada. Prema nacionalnom sastavu¹⁴ u Benkovcu većinu stanovništva čine Srbi (62,5%) i Hrvati (30,9%), Jugoslavena je bilo 3,8% i Makedonaca 0,9%. Ostali narodi i narodnosti zastupljeni su svega sa 1,9% stanovništva. Ekonomska struktura stanovništva pokazuje malu ovisnost o poljoprivrednim aktivnostima. Svega 6,7% stanovništva bilo je poljoprivredno, a taj udio nije bio ni u predratnim godinama mnogo veći. Prema sektorima djelatnosti najviše je stanovnika bilo aktivno u državnim službama, zatim u industriji i građevinarstvu i trgovini. Ukupno je udio aktivnog stanovništva u ukupnom iznosu svega 37,9%, što je znatno više nego prije rata, ali još uvijek ne zadovoljava. U opismenjavanju stanovništva postiglo se mnogo te danas Benkovac ima samo 16,1% stanovništva bez stručne spreme, odnosno 9,1% nepismenih, što je slično kao u Biogradu, gdje je u stanovništvu starijem od 10 godina bilo čak 18,4% bez stručne spreme, odnosno 7,4% potpuno nepismenih.

Pag je jedino gradsko naselje regije sa znatnim udjelom stanovništva sa 60 i više godina (25,4%) i jakim udjelom zrelog stanovništva između 20 i 59 godina starosti (49,0%). Udio mladog stanovništva (25,6%) je znatno manji nego u Zadru, Biogradu i Benkovcu, pa je Pag u demografskom smislu ostarjeli tip naselja. Također je znatno veći udio ženskog u odnosu na muško stanovništvo. Na 100 muškaraca dolazilo je 1971. god. čak 115 žena. Autohtno stanovništvo je ovdje u velikoj većini nad doseljenim. Prema nacionalnom sastavu Pag je izrazito hrvatski grad s preko 95% Hrvata. Prema ekonomskoj strukturi stanovništva Pag je imao manje poljoprivrednog stanovništva od Biograda i Benkovca, svega 6%. Aktivno stanovništvo činilo je samo 32,1% ukupnog stanovništva grada, što je vrlo malo. Visok udio uzdržavanog i starog stanovništva nisu i ne mogu biti garant daljeg razvoja Paga, te je nužno širom društvenom akcijom prići revitalizaciji privrednih aktivnosti u cilju saniranja brojnih teškoća koje od početka 20. stoljeća do danas prate ovaj povijesno značajan grad. Posljednjih godina započete su akcije na revitalizaciji privrede,

---

14 Benkovac je, poput Obrovca, Knina, Gračaca i dr. izrazit primjer nagle i neprihvatljive izmjene nacionalnog sastava pučanstva na štetu Hrvata tijekom 20. st. Tako je 1910. g. u Benkovcu 60,9% Hrvata i 39,1% Srba, 1961. g. 37,4% Hrvata, 57,0% Srba i 0,6% ostalih, 1971. g. 30,9% Hrvata, 62,5% Srba, 3,8% "Jugoslavena" i 2,8% ostalih, a 1981. samo 20,8% Hrvata te 58,1% Srba, 16,7% "Jugoslavena" i 4,4% ostalih.

razvoju turizma i prometnog povezivanja sa Zadrom i ostalim naseljima na otoku, što će Pagu omogućiti zaustavljanje depopulacije i ravnomjerniji razvoj.

Damir M a g a š: SOME CHANGES IN URBAN SETTLEMENTS OF ZADAR REGION IN THE PERIOD 1857.-1971.

Summary

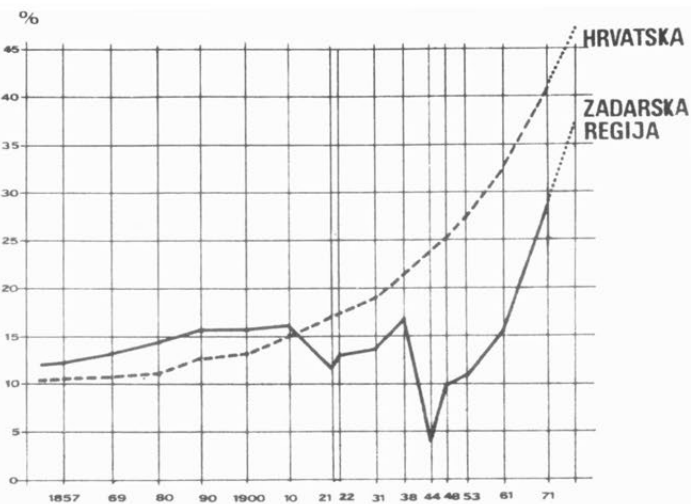
Studying the problems of the recent development of urban settlements in Zadar region the author shows a special interest in some changes in the rate of urbanization, in functional importance of urban centers, in gravitation, in physiognomy and in demographical structures.

The author considers Zadar region to be composed of Zadar, Biograd, Benkovac, Obrovac and Pag commune. Four commune centers (Zadar, Biograd, Benkovac Pag) correspond to the official criteria of urban settlements and they are the subject of this work.

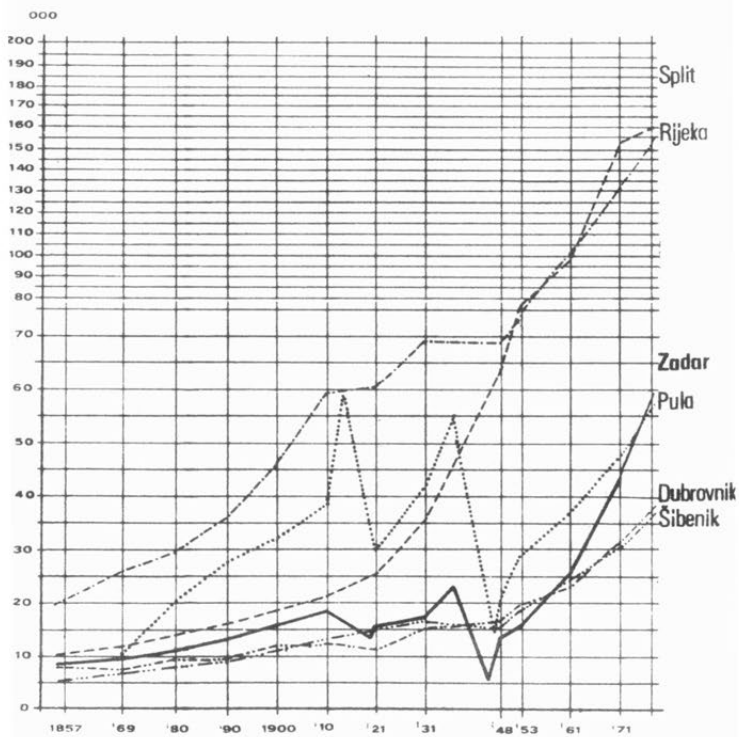
The tragic destiny of Zadar City, as an Italian enclave on the Croatian coast, between the two World Wars, and its destruction during World War II, led to a low rate of urbanization of the whole region. Not only Zadar declined but the other centers too, as the whole area was isolated and underdeveloped. It is reflected even in present relations. Also, the rapid growth of Zadar City in these last decades has not found adequate expression in the region as a whole. Till the end of the World War I its functions were predominantly concerned with politics and administration which restricted its complex regional role especially in the field of economy. While Split and Šibenik were developing fast in the period between the two World Wars, occupied Zadar was falling behind and losing a lot of its importance and influence, although the Italians tried to stop declining.

After the World War II, the consequences of War devastations had to be eliminated and new centrality forces had to be ensured. New traffic connections have been significant in this effort (the new coast road, the new railway connection with Croatian railway system, international airport, ferry lines etc.). In the same time, the process of litoralisation moves gravitation centers of life towards the coast. That is way Biograd City shows quick development, too. The similar phenomenon appears in the City of Pag on the island Pag, owing to its new bridge which connects this, recently depopulated island, with the land. Also Benkovac in the fertile zone of Ravni Kotari has been growing up constantly. Owing to these renewed gravitation centers in urban settlements, the new socioeconomic relations are being established inside the region.

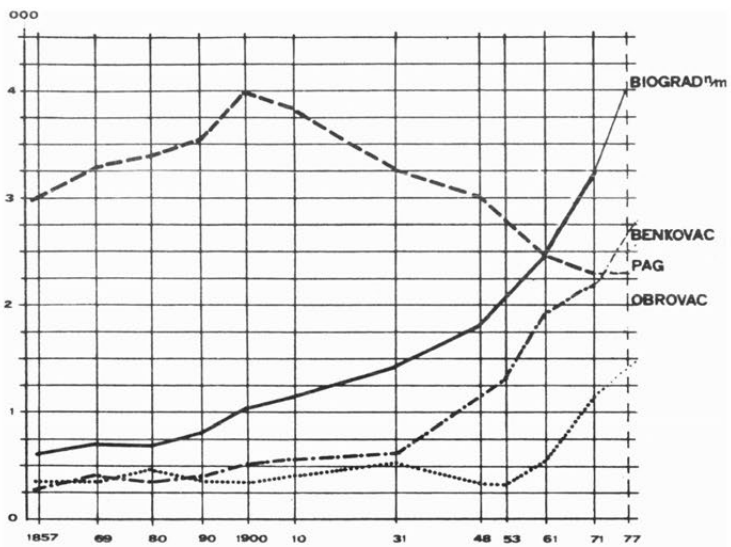
The population expansion of Zadar City, which is the third city on the Croatian coast considering the size of agglomeration, as well as the revitalization of other centers, bring new problems of urban transformation and adaptation to new relations. The large number of young people in Zadar shows the force of immigration. Beside the realization of modern traffic system, the other infrastructures such as water supply, power, sewers, as well as pollution, ecology etc. represent the main needs and problem in urban settlements and in region as a whole, too.

Sl.1. Kretanje udjela urbanog u ukupnom stanovništvu zadarske regije i Hrvatske 1857-1971

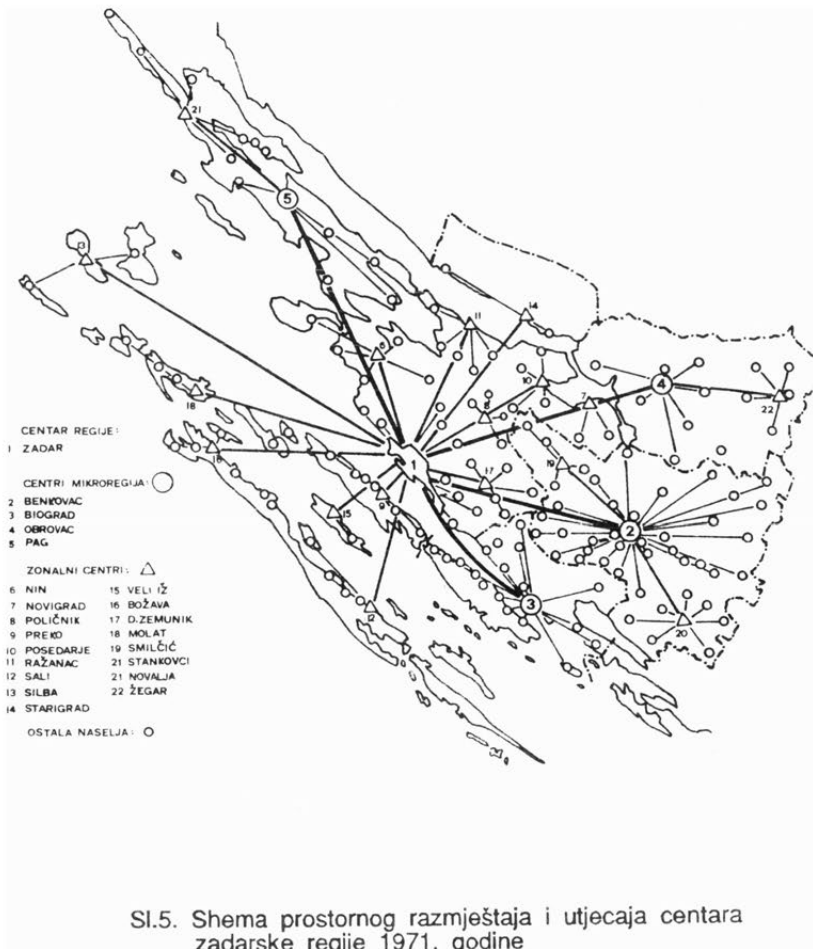
Sl.2. Kretanje broja stanovnika hrvatskih primorskih središta 1857-1971

Sl.3. Kretanje broja stanovnika Biograda na moru, Benkovca, Paga i Obrovca 1857-1971

Sl.4. Zadarski okrug s podjelom na kotare i općine 1910 aodine

Sl.5. Shema prostornog razmještaja i utjecaja centara zadarske regije 1971. godine